

**ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

Центр політичних досліджень

**«Порівняльний аналіз республік із суперпрезидентами. Росія,
Білорусь, Азербайджан, Таджикистан, Туркменістан»**

м. Львів – 2022

Зміст

Розділ 1. Історіографія, джерела й теоретико-методологічні засади дослідження республік із суперпрезидентами.....	3
1.1.Історіографія та джерела дослідження республік з суперпрезидентами.....	3
1.2.Республіки із суперпрезидентами: основні підходи до концептуалізації, індикатори визначення й різновиди.....	6
Розділ 2. Чинники формування республік із суперпрезидентами у країнах Східної Європи та Центральної Азії.....	11
2.1.Чинники формування супернапівпрезиденталізму в Азербайджанській Республіці, Республіці Білорусь і Російській Федерації.....	11
2.2.Чинники формування суперпрезиденталізму в Таджикистані й Туркменістані	21
Розділ 3. Наслідки функціонування республік із суперпрезидентами у країнах Східної Європи і Центральної Азії.....	23
3.1.Наслідки функціонування супернапівпрезиденталізму в Азербайджанській Республіці, Республіці Білорусь і Російській Федерації.....	23
3.2.Наслідки функціонування суперпрезиденталізму в Таджикистані й Туркменістані	29
Висновки.....	32
Список використаних джерел.....	33
Література.....	35

Розділ 1.

Історіографія, джерела й теоретико-методологічні засади дослідження республік із суперпрезидентами

1.1. Історіографія та джерела дослідження республік з суперпрезидентами

В сучасній політологічній думці переважає «постдювержівське» трактування напівпрезидентської системи, яка є міжінституційною структурою відносин. В ній одночасно є посади як обраного народом на фіксований термін президента, так і прем'єр-міністра та уряду, які колективно відповідальні перед парламентом. Тим не менш, сукупність різноманітних інституційних та процесуальних індикаторів політичної поведінки зумовлюють сутність напівпрезиденталізму, і дозволяють стверджувати, що така система є вкрай неоднорідною, а тому потребує всебічного дослідження. Таким чином, обґрунтовується позиція, що науковий аналіз напівпрезидентської чи іншої системи державного правління повинен здійснюватися як порівняння впливів і наслідків різних типів напівпрезиденталізму, замість його розуміння як єдиного цілого.

Таке формулювання проблематики, а також пошук його вирішення знаходимо в працях ряду дослідників: Т. Бергман, В. Богданор, Ю.-Ш. Ву, А. Гаррідо, М. Дюверже, Р. Елгі, А. Лейпхарт, В. Литвин, О. Процик, Р. Мартінез, Е. Б. Ніка, Дж. Сарторі, А. Сіарофф, , Ю.-Ч. Шен, П. Шлейтер, М. Шугарт та інші. У них чітко обґрунтовано, що без класифікацій навряд чи можна очікувати прогресу в порівняльній політології. Це пояснюється тим, що політологічні класифікації та типології особливо важливі для самої наукової дисципліни, тому що в природі не існує всезагальної теоретичної бази політики, із якою погодилися б усі дослідники [3].

Якщо говорити про доцільність типологізації саме напівпрезиденталізму, то раціональною є позиція П. Шлейтер й Е. Моргана–Джонса, за якою проблематика розрізнення цієї системи є предметно-ініціальною, тому що від самого початку становлення ідеї про напівпрезиденталізм як новий конституційний і політичний тип, не було обґрунтовано твердження про відмінність і диспозиційність феномену системи державного правління.

Річ у тому, що ініціально було очевидним, що напівпрезиденталізм детермінується і диверсифікується принаймні білатерально, тобто на підставі посилання на інституційно-процесуальні і політично-поведінкові атрибути. З іншого боку, не було обґрунтовано, що гетерогенність напівпрезиденталізму теоретико-методологічно й емпірично є об'єктивною, а тому не перетворює досліджуваній конституційний і політичний тип у «порожній аналітичний набір» та «залишкову категорію». В сумі, це породило дві наукові проблеми, які полягають у відмінностях природи та логіки представництва в умовах різних систем правління та їх міжінституційних відносин. Крім того, є ряд питань щодо розрізнення визначення систем державного правління на базі маркерів їх інституційної варіативності в межах окремих систем державного правління (напівпрезиденталізму зокрема). Таке уточнення досить актуальне, тому що форма правління оцінюється здебільшого за допомогою способу формування та\або заміщення посту глави держави, в той час як система державного правління — на підставі формальних конституційних та\або фактичних політичних передумов міжінституційних відносин щодо здійснення державної влади (також незалежно від сили повноважень глави держави).

Оскільки глава держави часто є виборним та\або спадковим, то серед форм правління виділяють республіки, монархії, а також підвиди. Серед систем державного правління виділяють президентські, напівпрезидентські та парламентські, які очевидно успадковують чи відрізняються від республіканської та монархічної форм правління. Це також зрозуміло, враховуючи, що президентські та напівпрезидентські системи державного правління (президенталізм та попрезиденталізм) становлять зразки республіканізму, а парламентські системи державного правління – підвиди республіканської та монархічної форм правління. Така методологічна структуризація форм та систем державного правління знайшла наукове відображення у доопрацюваннях С. Делі, М. Дюверже та Р. Елгі. Зокрема, останній запропонував такі визначення конституційних систем:

президентизм — республіканська конституційна система державного правління, де існує посада виборного на фіксований термін президента та інституту адміністрації президента (або також прем'єр-міністра), члени якого несуть відповідальність лише перед президентом. Хоча одночасно члени адміністрації президента також можуть бути індивідуально відповідальні перед парламентом. Проте це не має жодного дефінітивного значення;

парламентаризм — як систему конституційного республіканізму, де президент отримує повноваження шляхом непрямого вибору (у парламенті, наприклад), а прем'єр-міністр та уряд відповідальні перед парламентом;

напівпрезиденталізм — як конституційну систему республіканської форми державного правління, якій теж притаманна посада всенародно вибраного на фіксований термін президента (опосередковано чи прямо).

Проте тут також існує інститут прем'єр-міністра та уряду, які обов'язково колективно відповідальні принаймні перед парламентом, хоча й можуть звітувати також і перед главою держави. Ба навіть більше — міністри урядового кабінету можуть також нести індивідуальну відповідальність перед парламентом та/або президентом [1][2][3].

1.2. Республіки із суперпрезидентами: основні підходи до концептуалізації, індикатори визначення й різновиди

Р. Елгі у своєму підході не врахував формальних та фактичних повноважень президентів. Повноваження президентів можуть варіюватись згідно не лише з конституційними, а й політичними, історичними чи психологічними чинниками (наприклад, від результатів президентських і парламентських виборів, історичних особливостей повноважень інститутів глави держави, соціально-економічних особливостей розвитку країн, персональних якостей президентів тощо). Тому зміна сили повноважень президентів, яка вимірюється якісно та кількісно, може чинити вплив на фактичну позицію тих або інших конституційних систем державного правління. Імовірна президенціалізація чи парламентаризація різних систем правління, внаслідок чого одні системи на практиці можуть функціонувати як більше президентські, а другі — як більше парламентські, а треті – взагалі як збалансовані, при цьому конституційно залишаючись незмінними. Інакше кажучи, президенталізм, напівпрезиденталізм та парламентаризм можуть бути репрезентовані посадами дуже слабого або слабого-проміжного (також

збалансованого), сильного чи дуже сильного (суперпрезидента) президента [3][1].

Тим не менш, навіть попри вказане теоретико-методологічне розрізнення сили президентів у розбіжних конституційних системах правління досить часто в науковому дискурсі бачимо двояке трактування політичних систем, які частково пропонують різні вимоги парламентаризму та напівпрезиденталізму чи напівпрезиденталізму та президенталізму. Такі системи причинно-наслідково є різними, хоча їхні параметри функціонування та інституційні межі можуть бути тотожними або навіть ідентичними у певні періоди. Гетерогенність систем вимагає їх розбіжного трактування: його запропоновано проводити по лінії вище вказаних визначень — суперпрезиденталізму та супернапівпрезиденталізму. Суперпрезиденталізм — це в першу чергу президенталізм, проте з посадою всесильного глави держави, який, будучи безпосереднім главою уряду/виконавчої влади може мати поряд із собою субординованого прем'єр-міністра, котрий у жодному випадку не відповідальний перед парламентом. Натомість, супернапівпрезиденталізм — в першу чергу президент-парламентський різновид систем напівпрезиденталізму, проте із посадою сильного глави держави, який, часто будучи (або й не будучи) безпосереднім главою уряду, неминуче має поряд субординованого чи несубординованого прем'єр-міністра, що формально відповідальний перед парламентом.

Суперпрезиденталізм характеризується незалежністю або низькою залежністю виконавчої вертикалі в особі глави держави (з посадою прем'єр-міністра або без нього) від розстановки партійно-політичних сил у парламенті. Це означає, що незалежно від складу парламенту, суперпрезидент, і будь-яка кандидатура прем'єр-міністра, якщо така

посада є, не впливає на рівень фактичних повноважень президента. У випадку супернапівпрезиденталізму існує різний ступінь залежності виконавчої вертикалі в особі прем'єр-міністра чи прем'єр-міністра та глави держави від розстановки партійно-політичних сил у парламенту. Це означає, що вже конституційно сильний суперпрезидент може фактично збільшити свої повноваження у разі розпуску парламенту, який може тричі (зазвичай) відхилити кандидатуру прем'єр-міністра, запропоновану главою держави. Цей факт означає, що найчастіше в супернапівпрезидентських системах посада прем'єр-міністра не є вагомою, незалежно від того, чи він політично та/або партійно субординований або несубординований президенту у контексті розстановки сил в парламенті. Таким чином стає зрозуміло, чому в супернапівпрезидентських системах республіканізму дуже часто використовуються мажоритарні або змішані виборчі системи, які забезпечують представництвом непартійних кандидатів. Справа в тому, що фактичне посилення повноважень суперпрезидентів більш вірогідне у випадку значної фракціоналізованості/фрагментованості парламентів, які через слабку структурованість не завжди повноцінно можуть виконувати функції політичного інституту, який мав би стабілізувати повноваження президента стосовно уряду та виконавчої влади. Натомість, тип виборчих систем у суперпрезидентських системах фактично не має значення, якщо говорити про президенціалізацію. Цей факт якраз і пояснює формування такого різновиду президенталізму як коаліційний (зокрема в країнах Латинської Америки). Справа в тому, що навіть коаліційно опозиційні до президента партії не можуть фактично зменшити або ж збільшити факту формально-конституційної президенціалізації глави держави.

Потрібно зазначити, що суперпрезидентські системи є більш стабільними в план інституцій, порівняно із супернапівпрезидентськими.

Справа в тому, що першим немає сенсу тяжіти до більш президенціалізованого виду республіканізму. Супернапівпрезидентські системи навпаки мають конституційно зумовлений потенціал зміщення в окремих фазах функціонування щодо суперпрезидентських систем. Сталим фактом є те, що суперпрезиденталізм і супернапівпрезиденталізм, по своїй суті, є різними конституційними політичними системами, які водночас є прикладами президенталізму та напівпрезиденталізму.

Отже, підсумовуючи, безумовними ознаками республіканських систем державного правління з суперпрезидентами є такі: 1) статус президента як керівника, лідера або «батька» нації; 2) верховенство президента у системі органів державної влади; 3) вибори президента на фіксований термін зазвичай шляхом прямого та всенародного волевиявлення¹; 4) позиціонування президента як глави держави та як глави виконавчої влади²; 5) домінування президентсько-виконавчої влади над іншими гілками (найперше над парламентсько-законодавчою гілкою влади, яка традиційно дуже слабка); 6) наявність у президента односторонніх надзвичайних повноважень, які можуть бути використані практично у будь-якій сфері політичного процесу³; 7) наділеність президента повноваженнями, потрібними для розпуску парламенту або провідної його палати; 8) наділеність президента односторонніми призначальними повноваженнями (може самостійно призначати чи

1 В окремих випадках суперпрезидентів обирають або призначають довічно, це характерно для авторитарних політичних режимів

2 В більшості випадків, так повноваження регулюються конституцією, проте інколи суперпрезиденти формально є лише главами держав, але де-факто виконують ролі глав виконавчої влади

3 Наприклад, право в односторонньому порядку остаточно впливати на введення надзвичайного та/або військового стану

звільняти суддів, прокурорів або керівників місцевого самоврядування); 9) право безпосередньо або опосередковано видавати нормативно-правові акти, які мають юридичну силу закону; 10) контроль президентом державних засобів масової інформації, наслідком обмежена або відсутня взагалі критика державної влади; 11) приналежність президента до найбільшої та одночасно домінуючої партії, за умови відносно слабких інших (опозиційних та лояльних до президента) політичних партій [3].

Розділ 2.

Чинники формування республік із суперпрезидентами у країнах Східної Європи та Центральної Азії

2.1. Чинники формування супернапівпрезиденталізму в Азербайджанській Республіці, Республіці Білорусь і Російській Федерації

З кінця 1980-х років на глобальному рівні відбуваються тектонічні зсуви, а саме поширення інституту президентства. Якщо досліджувати чинники формування суперпрезиденталізму\суупернапівпрезиденталізму на території країн Радянського Союзу, то можна помітити декілька спільних рис. Однією з них є той факт, що чи не у всіх колишніх республіках СРСР інститут президентства був заснований (або переданий у спадок) лише після розвалу Радянського Союзу (виняток становлять Латвія та Естонія). Сьогодні ж президентство є невід'ємною частиною політичних систем багатьох країн Європи, Азії, Африки, Північної та Південної Америки.

Тим не менш, в радянській історії були намагання заснувати пост президента в 1936, 1964, 1988 роках, однак ця ідея не увінчалась успіхом. Причиною, звісно, є те, що офіційна державна ідеологія СРСР заперечувала поділ державної влади, а це, як відомо, є обов'язковим елементом інституту президентства у всіх розвинених державах. Партійне керівництво та ідеологічні «вожді» вважали поділ влади чужим соціалістичній системі цінностей. В основу реорганізації влади в СРСР був покладений альтернативний принцип – єдності (монізму) влади, тобто зосередження всієї її повноти в представницьких органах державної влади

— Ради народних депутатів. Реально ж всією повнотою влади володіли лише партійний апарат монопольно пануючої тоді Комуністичної партії. Кардинальна зміна настроїв сталася у березні 1990 році, коли позачерговий III з'їзд народних депутатів прийняв Закон «Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін до Конституції СРСР». Ідея заснування президентського поста в Радянському Союзі, перш за все, була продиктована карколомними подіями того періоду, кризою радянського федералізму, що проявився після оголошення курсу на суспільно-економічну «перебудову» країни. Республіки стали видавати нормативні акти, які серйозно йшли врозріз із Конституцією СРСР. В деяких з них у тому чи іншому обсязі постала політика, спрямована на вихід з державно-правового простору СРСР.

У дослідженні білоруського політолога С.Г. Паречина висвітлені наступні причини, які сприяли введенню інституту президентства в СРСР: кардинальні зміни в політичній системі суспільства, пов'язані з ліквідацією командно-адміністративної системи і відмовою КПРС від керівної ролі; початок процесу передачі влади Радам народних депутатів. Тим не менш, вони не змогли оволодіти всією повнотою влади в центрі і на місцях і, головне, не зуміли заволодіти координацією дій державних структур, оскільки їм заважали два фактори — фракційна боротьба та некомпетентність частини депутатів. Таким чином утворився так званий владний вакуум і виникла потреба в органі, який би міг координувати діяльність усіх гілок державної влади. По-друге, посилення і розвиток законодавчої діяльності послабили виконавчу владу, що завдало серйозної шкоди процесу реалізації прийнятих рішень. Президент був потрібен для прискорення виконання законів та інших державних рішень. По-третє, національні рухи народів СРСР призвели до низки військових конфліктів та сепаратистських настроїв, які загрожували цілісності країни. Президент

мав би укріпити фундамент системи центральної влади в умовах набуття республіками певного рівня суверенітету. Четверте, за роки влади раднардепів було спотворено принцип колективного керівництва, що спричинило безвідповідальність, ряд помилок і зловживань. З'явилася потреба виокремити соціальну і політичну відповідальність за діяння на вищому рівні керівництва [4][5].

Якщо говорити про чинники формування супернапівпрезиденталізму в Азербайджанській Республіці, то варто повернутися в 1988 рік, коли почали загострюватися етнічні і територіальні конфлікти між азербайджанцями та вірменами. Каменем спотикання став Нагірний Карабах, який формально перебував у складі АзССР, однак на його території проживала більшість етнічних вірменів. Відтак, масові обопільні погроми переросли у партизанську війну, а в 1990 році пролунав перший обмін артилерійськими снарядами, розпочавши справжню війну, яка тривала до 1994 року і завершилася фактичною перемогою Вірменії. В 1993 році була спроба так званого талишського (невеликий тюркський народ Південного Кавказу) повстання, яке було придушене 23 серпня. Відповідно, ці події надовго закріпили в азербайджанському суспільстві реваншистські та мілітаристські настрої та сформували запит на сильну владу. Також не мало важливим фактором президенціалізації можна вважати підданський тип політичної культури, який був характерним для більшості республік СРСР. Відтак, це все призвело до закріплення в Конституції 1995 року статусу президентської республіки, де глава держави виступав гарантом незалежності країни, її територіальної цілісності, а також незалежності судів та інших гілок влади. А в сумі із відсутністю на той момент посади прем'єр-міністра та відповідальності урядового кабінету перед парламентом, це дозволяло відносити Азербайджанську Республіку до президентських систем

правління. З часом владний апарат в країні змінився шляхом поправок, надавши президенту дещо більше повноважень, але одночасно з'явилась посада прем'єр-міністра і підзвітність кабміну перед парламентом, що дозволило кваліфікувати Азербайджан як республіку із супернапівпрезидентською моделлю організації державної влади [4][5].

Шлях президенціалізації республіканізму в Білорусі досить схожий до азербайджанського в плані спадковості посади президента від СРСР, а також в типі політичної культури на той момент (підданської). Однак, на відміну від АР, де чітко прослідковується характер чесної змінюваності поста президента шляхом всенародних загальних виборів, в РБ із 1994 року на посту глави держави перебуває О. Лукашенко, якому не безпідставно часто присвоюють титул “останнього диктатора Європи”. Приводом для такої характеристики послугували події 1995-1996 років, які можна кваліфікувати як політичну кризу, внаслідок якої О. Лукашенко узурпував владу і надав собі додаткових повноважень. Відтак, на референдумі 1995 року. Окрім статусу російської мови, державної символіки та інших, було питання про надання президенту права достроково розпустити Верховну Раду Білорусі у випадку грубого порушення Конституції. Однак це питання саме по собі вже порушувало положення Конституції від 1994 року, оскільки лише Верховна Рада має право діяти від імені народу Республіки Білорусь⁴. Крім того, О. Лукашенко ще з початку своєї каденції видавав укази, які прямо суперечили його повноваженням, і які були відхилені Конституційним Судом. Однак це не завадило йому 28 грудня 1995 року видати розпорядження “Про дотримання норм указів Президента Республіки

⁴ Пастухоў Міхаіл; “Канстытуцыя: шматкроць перапісаная і не дзеючая”. Новы Час [белор.] (10 (718))

Білорусь”, за яким всім державним органам належало виконувати всі укази, відхилені Конституційним Судом.

З 19 по 20 жовтня 1996 року проходять перші всебілоруські народні збори. Головним питанням зборів стало обговорення основних положень Програми соціально-економічного розвитку країни та проекту Конституції Республіки Білорусь із змінами та доповненнями, що виносяться на республіканський референдум. 4 листопада Конституційний суд оголошує, що референдум може мати лише консультативний характер. Наступного дня Лукашенко видає розпорядження, згідно з яким підсумки референдуму стають обов'язковими і «не потребують утвердження». Виняток залишено щодо смертної кари, голосування з цього питання залишається консультативним. У своєму інтерв'ю речник парламенту С. Г. Шарецький також висловив своє ставлення до майбутнього референдуму:

“— Те, що ми називаємо «референдумом», насправді є захопленням влади неконституційним методом”

9 листопада 1996 року розпочалося дострокове голосування. Проект нової Конституції також запропонувала Верховна Рада. Парламентський проект доповнень та змін Конституції був опублікований менш ніж за два тижні у «Народній газеті». У проекті не було розділів, він був структурований виключно за статтям. «Фірмовим знаком» аграрно-комуністичного проекту стала ліквідація інституту президентства та розподіл повноважень між Верховною Радою та Радою Міністрів. У цьому прерогативи Верховної Ради були мало обмежені: формування уряду, призначення суддів всіх рівнів, обрання суддів Конституційного суду. Щоправда, позиції Конституційного суду передбачалося зміцнити тим, що судді мали право самостійно обирати голову.

10 листопада 1996 року, виступаючи перед парламентарями, Лукашенко ультимативно вимагав від Верховної Ради відкликати альтернативний проект Конституції. Отримавши відмову, глава держави демонстративно залишив Верховну Раду. Голова ЦВК Віктор Гончар відзначив порушення на місцях голосування та відмовляється ухвалити його підсумки. У відповідь на це Лукашенко звинуватив Гончара та деяких інших депутатів, зокрема й міністра внутрішніх справ Юрія Захаренка, у корупції. Незабаром Захаренко та Гончар втратили свої посади. Натомість Гончара на посаду голови ЦВК президент призначає Лідію Єрмошину, хоча за конституцією на листопад 1996 року голову ЦВК призначає Верховна Рада. Конституційний Суд визнає відставку Гончара неправомірною. У відповідь на те, що відбувається у країні, у відставку подають прем'єр-міністр Михайло Чигир, міністр праці Олександр Соснов та заступник глави МЗС Андрій Санніков.

22 листопада 1996 року на засіданні Верховної ради мало бути оголошено про рішення президента, спікера парламенту та голови Конституційного суду, проте Соціал-демократична партія народної згоди (президентська партія) відмовилася голосувати, тим самим зірвавши ратифікацію угоди. 23 листопада Лукашенко оголосив про те, що референдум буде обов'язковим і що він угоди не порушував, а Верховна Рада не здатна виконувати свої обов'язки. Референдум відбувся 24 листопада. Голова Конституційного суду подав у відставку, заявляючи, що не може скласти присягу на новій конституції. За підсумками референдуму в Республіці Білорусь основних державних осіб призначав президент, процедуру імпічменту було ускладнено, а процедуру розпуску парламенту навпаки — спрощено. Також президент отримав право на видання декретів та указів, які перевищують за своєю юридичною силою закон. Від посади президент звільнявся вже не просто

за «вчинення злочину», а за вчинення «тяжкого злочину». До того ж, термін правління президента починав новий відлік (тобто глава держави отримував два додаткові роки правління).

Під час проведення референдуму було зафіксовано низку порушень:

- 1) З 9 по 23 листопада 20% виборців проголосували достроково, в окремих районах кількість доходила до 50%. При цьому остаточний варіант президентської Конституції було опубліковано лише 12 листопада, а проект парламенту – 19 листопада. Це означає, що частина виборців віддала голоси за один із проектів зміни, не ознайомившись із ним.

- 2) Щоб громадяни голосували «правильно», виконавча влада заготовила підказки — зразки заповнених бюлетенів, де показувалося, як треба голосувати за пропозиції президента і проти парламенту.

- 3) Референдум фінансувався не з республіканського бюджету, та якщо з інших джерел, серед яких спеціальний фонд, створений з «добровільно-примусових» відрахувань трудових колективів. Бюлетені друкувало Управління справами Президента — регіонами вони поширювалися через президентську вертикаль. Центрвиборчком та місцеві виборчі комісії не контролювали цей процес та не володіли інформацією про кількість бюлетенів.

- 4) Спостерігачі Європарламенту констатували численні неприкриті порушення у день голосування. Багато держав та міжнародних організацій, включаючи ОБСЄ, Раду Європи та Європейський Союз, офіційно не визнали результати референдуму та оголосили їх незаконними.

5) Висока явка 84% теж викликакала сумніви, оскільки починаючи з 1990 року в Білорусі була низька явка виборців, через що багато виборів зривалися.

6) Було офіційно заявлено, що на 18 годину 24 листопада у голосуванні взяли участь 59% виборців. Остаточна явка - 84%. Виходить, 25% виборців проголосували з 18 до 20 години, хоча на всі попередні вибори в цей час приходили голосувати лише 7-9% громадян.

7) Громадяни проголосували проти виборів місцевих керівників та проти відкритого та голосного фінансування влади з держбюджету, хоча соціопитування показували зворотні результати [5][7][9][10][11].

Що стосується Російської Федерації, то умови формування суперпрезиденталізму в цій країні дещо нагадують Азербайджанську Республіку, оскільки під час розвалу СРСР ситуація в самій Росії була близька до збройного конфлікту між прихильниками Горбачова та його противниками (ДКНС). Президент на той час мав бути фігурою, яка б централізувала владу і зберегла її на якомога більшій території вже на той момент колишнього СРСР. Однак, цього можна було досягти лише насильницьким шляхом, але не проти 15 республік одразу (-РФ, +ЧРІ). Відтак, після так званого параду суверенітетів, самостійницькі настрої почали зароджуватися й у Чеченській Республіці, а весною 1992 року було проголошено незалежність від СРСР. Тим не менш, в РФ владу непомітно почали узурповувати працівники силових структур, що згодом спричинило нову війну з Чечнею у 1994 році. Тогочасна верхівка Російської Федерації хотіла здобути репутацію та підтримку серед народу, а також повернути стратегічні позиції на Кавказі і узбережжі Чорного моря. В часових рамках війна розділилася на декілька фаз: 1994-1996 роки — широкомасштабна війна із застосуванням килимкових бомбардувань,

внаслідок яких загинули десятки тисяч мирних чеченців; 1999-2000 — нове широкомасштабне загострення; 2000-2009 — партизанська війна, серія терактів і локальних спецоперацій.

Формально, за Конституцією, Росія була і є президентсько-парламентською республікою. Проте з приходом до влади Володимира Путіна у 1999 році почався процес «суперпрезидентіалізації» в РФ. Чи є конституція Росії «президентською», «суперпрезидентською» чи «напівпрезидентською»? У цьому російської політики розходяться. У деяких аспектах російська Конституція, безперечно, здається суперпрезидентською. По-перше, президент може керувати указом, і його укази є «обов'язковий для виконання». Конституція не визначає сфери дії допустимі для указів, за винятком того, що вони повинні відповідати самій Конституції та Федеральним законам РФ. Це дає президенту можливість керувати в обхід парламенту, принаймні з питань, у яких діючий закон мовчить. Якщо парламент бажає скасувати президентські укази, для цього потрібна більшість (2\3) голосів. Далі, президент, а не парламент, призначає прем'єр-міністра, який підпорядкований парламенту. У той час як парламент може відмовити у підтвердженні кандидата від президента, якщо він робить це тричі поспіль, то парламент розпускається і призначаються нові вибори. Тому ціна такої парламентської непокори досить висока. Тим не менш, можна стверджувати, що баланс сил не настільки схилений в один бік. По-перше, парламент все ще має владу: річний бюджет має бути затверджений парламентською більшістю. На практиці, єдине серйозне зіткнення між президентом і парламентом було 1998 році, коли парламент відхилив пропозицію президента Єльцина висунути на посаду прем'єр-міністра Віктора Черномірдіна. В цьому випадку, незважаючи на можливі втрати для парламенту, саме президент

відступив і вибрав більш прийнятну альтернативу в особі Євгена Примакова.

Незалежно від того, чи надає російська Конституція надмірні повноваження президенту, це не пояснює авторитарний характер режиму. З 1993 по 2008 роки конституція залишалася незмінною політична система працювала кардинально по-різному на різних етапах Росії цей період. Наприкінці 1990-х років ця Конституція формувала такі умови, в яких президент майже нічого не міг вдіяти через протидію Думи, яка могла в будь-який момент оголосити імпічмент. Тим не менш, після 1999 року, Конституція не завадила тогочасному президенту В. В. Путіну ухвалити документи, які закріпили його фактичну владу, ліквідувавши на практиці майже всю систему стримувань і противаг. До прикладу, регіональні еліти були надзвичайно потужними на початку 1990-х років. Деякі губернатори проголосили автономію від Москви і багато хто відстоював свої права, які центр не визнавав. Багато з них успішно лобіювали федеральний уряд на субсидії, допомагаючи місцевим підприємствам ухилятися від податків. Цікаво, що більшість з губернаторів того часу були призначенцями Єльцина. На папері вони мали бути підпорядкованими і слухняними, однак вони не були. Ця ситуація змінилася при Путіні, який відновив панування Кремля над регіонами та їх автономними законодавчими органи. Восени 2004 року Путін скасував вибори губернаторів, шляхом змін до Конституції. Не мало важливу роль в цьому зіграла сильна діяльність пропутінського політичного блоку «Єдність».

Крім того, РФ є найцікавішим прикладом так званої «інформаційної автократії», яка передбачає легітимізацію влади глави держави шляхом створення певного образу, який розповсюджується через ЗМІ. Чимось це нагадує пропаганду і культ вождя в тоталітарних режимах ХХ століття,

однак зараз, крім газет і радіо, рупорами пропаганди також є телебачення та інтернет.

Крім того, в Росії активно використовуються принципи «маленьких переможних війн» та «осадженої фортеці», які, у поєднанні із широкими повноваженнями російських силовиків, допомагають розвивати та підтримувати образ Володимира Путіна як «вождя» народу, який завжди знає, як перемогти внутрішніх і зовнішніх ворогів, які хочуть захопити владу і погнати народ в рабство. Також варто вказати, що російська владна верхівка часто спекулює на темі Радянського Союзу, в якому була «і трава зеленіша, і морозиво смачніше», а 15 республік жили в мирі та злагоді і тому треба це все повернути, навіть насильно. Цей принцип є частиною так званої «доктрини Примакова», яка покликана відновити міць Росії і повернути їй статус глобального і вагомого політичного гравця, яким був СРСР. Відтак, ця доктрина базується на трьох стовпах:

- 1) Домінування на території колишнього Радянського Союзу;
- 2) Протидія розширенню НАТО на схід;
- 3) Військово-політичний союз із КНР та Індією.[5][6][12][13][14]

2.2. Чинники формування суперпрезиденталізму в Таджикистані й Туркменістані

Якщо у вище описаних країнах процес президенціалізації почався у формально напівпрезидентських на той момент умовах, то в Таджикистані одразу конституційно закріплено було положення саме президентської республіки. Варто зазначити, що в багатьох центрально-азійських державах відносно донедавна панувала патріархальна (відома також як

паройкіальна) політична культура, за якою індивід не цікавиться політикою і державою, натомість він більш прив'язаний до свого містечка, роду, общини. Також для таких країн була характерна сильна абсолютна влада, яка за формою є фактично спадковою монархією.

Перший президент Таджикистану Емомалі Рахмон, зайнявши пост вперше у 1994 році, переобирався ще 3 рази в 1999, 2006 та 2013 роках. Кожні вибори характеризувалися міжнародними незалежними спостерігачами як неправомірні, оскільки практично кожного разу фіксувався вплив з боку держави і ЦВК. Незважаючи на маску демократичності, по своїй суті, це є авторитарний режим, оскільки права громадян часто утискаються, відсутні незалежні суди, немає плюралізму. Е. Рахмон має титул «основоположника миру і народної єдності — Лідера Нації», а формою звернення до нього є «Ваша високість», що, хоч і посередньо, але одразу дає розуміння статусу, який має Президент. Крім того, більшість його повноважень мають характер або максимально наближені до виконавчої влади. Також він є Верховним головнокомандувачем збройних сил, а також може самостійно формувати напрямок зовнішньої та внутрішньої політики. А згідно з поправками до Конституції від 2016 року, одна і та сама людина може балотуватися на президентську посаду необмежену кількість разів.

В силу географічної близькості та політично-культурної схожості, Туркменістан пройшов майже такий самий шлях президенціалізації. В жовтні 1990 року Верховна Рада Туркменської РСР затвердила посаду президента. Того ж року було обрано Сапармурата Ніязова 26 жовтня 1991 року відбувся референдум щодо незалежності, на якому проголосували «за» 94% громадян республіки. Шляхом позаполітичної боротьби і репресій Сапармурат Ніязов протягом кількох років

узурповував владу, а в 1999 році верхня палат парламенту Халк Маслахати визнав Ніязова безстроковим президентом, який може переобиратися необмежену кількість разів, що вже де-факто дає змогу говорити про суперпрезидентство в Туркменії. Починається формування образу «туркменбаши» (вождя туркмен), що місцями доходило до абсурду — обличчя президента малювали навіть на етикетках пляшок з водою, а деякі люди навіть вірили у надприродні здібності Ніязова.

Розділ 3.

Наслідки функціонування республік із суперпрезидентами у країнах Східної Європи і Центральної Азії

3.1. Наслідки функціонування супернапівпрезиденталізму в Азербайджанській Республіці, Республіці Білорусь і Російській Федерації

Якщо говорити про наслідки функціонування суперпрезидента у напівпрезидентській системі на прикладі Азербайджану, то можна сказати, що це яскравий приклад, скажімо так, «хорошого вождя». Підтвердженням цьому є дослідження Бакінського соціальних досліджень, оприлюднене 24 грудня 2021 року. За результатами опитування, рейтинг Президента АР Ільхама Алієва становив на той момент 91,2%, що є найкращим показником порівняно з його попередниками. Звісно ж можна стверджувати, що каталізатором росту рейтингу був нещодавній успіх у конфлікті з Вірменією, проте зростання прослідковується з початку 2000-х, коли Алієв вступив на пост. У 2003-2008 роках ВВП Азербайджану зріс у 2,6 раза, рівень бідності в державі, з 2003 року, знизився з 45% до 11%. 2006 року ВВП країни зріс на 36,6 % до \$20,4 млрд. Економічне зростання триває безперервно з 1996 року; протягом десяти років економіка Азербайджану в середньому додавала по 13,6% щорічно (порівняно з 1995

роком обсяг ВВП збільшився у 8,4 раза). Країна поступово переходить на альтернативні види енергії. З 2005—2015 року було вкладено 987,4 млн. манатів у розвиток цієї галузі. На даний момент частка альтернативної енергетики становить 16%, до 2020 року планується підняти цей показник до 38,6%, що дозволить заощадити 1,1 млрд м³ газу, що у свою чергу послужить зростанню ВВП на 7,9%. За даними Доповіді «Ведення бізнесу», опублікованої 31 жовтня 2018 року, Азербайджан посів 25-е місце (57-е місце в 2018 році) за індексом легкості ведення бізнесу, отримавши найвищий рейтинг серед країн регіону Європи та Центральної Азії після Грузії (6-е місце) та Македонії (10-е місце).

На думку низки міжнародних спостерігачів, президентство Ільхама Алієва було відзначено стабілізацією політичного життя країни. Водночас низка джерел характеризує режим в Азербайджані як авторитарний, тому що президент володіє низкою ключових повноважень: призначати вибори до Національних Зборів Азербайджанської Республіки; призначати позачергові президентські вибори; призначати на посаду та звільняти з посади віце-президентів Азербайджанської Республіки; подавати державний бюджет на затвердження до Національних Зборів; затверджувати державні соціальні та економічні програми; за згодою Національних Зборів призначати на посаду та звільняти з посади прем'єр-міністра Азербайджанської Республіки; призначати на посаду та звільняти з посади членів Кабінету міністрів; може головувати на засіданнях Кабінету міністрів; ухвалити рішення про відставку Кабінету міністрів; скасовувати розпорядження та постанови Кабінету Міністрів Азербайджанської Республіки та Автономної Республіки Нахічевань, акти місцевих та центральних виконавчих органів; вносити подання до Національних Зборів про призначення суддів Конституційного, Верховного та Апеляційних судів; призначати суддів інших судів; за

згодою Національних Зборів призначати на посаду та звільняти з посади головного прокурора Азербайджанської Республіки; вносити подання до Національних Зборів про призначення на посаду та звільнення з посад членів Управління Національного банку; представляти військову доктрину Азербайджанської Республіки на затвердження до Національних Зборів; призначати на посаду та звільняти з посади вищий командний склад Збройних Сил Азербайджанської Республіки; формувати президентську адміністрацію та призначати її керівника; призначати на посаду та звільняти з посади дипломатичних представників у зарубіжних країнах та міжнародних організаціях; укладати міжнародні міжурядові угоди; подавати міжнародні міжурядові угоди до Національних Зборів на затвердження та ліквідацію; призначати референдум; підписувати та видавати закони; присвоювати вищі спеціальні та вищі військові звання; оголошувати часткову чи загальну мобілізацію; приймати закони про заклик громадян на термінову військову службу та про звільнення в запас військовослужбовців; засновувати Раду Безпеки Азербайджанської Республіки; оголошувати військовий та надзвичайний стан; за згодою Національних Зборів оголошувати війну; за згодою Національних Зборів укладати мир (до уваги не бралися повноваження щодо помилування, надання громадянства та ін.) [17].

Характеризуючи супернапівпрезидентський режим Республіки Білорусь можна дійти висновку, що він тяжіє до класичного суперпрезиденталізму, особливо після протестів 2020 року. Загалом Президент РБ має наступні повноваження: призначає республіканські референдуми; призначає чергові та позачергові вибори до Палати представників, Ради Республіки та місцевих представницьких органів; розпускає палати у випадках та у порядку, передбачених Конституцією; призначає шість членів Центральної комісії Республіки Білорусь у з

виборів та проведення республіканських референдумів; утворює, скасовує та реорганізує Адміністрацію Президента Республіки Білорусь, інші органи державного управління, а також консультативно-дорадчі та інші органи при президенті; за згодою Палати представників призначає посаду прем'єр-міністра; визначає структуру Уряду Республіки Білорусь у, призначає на посаду та звільняє з посади заступників прем'єр-міністра, міністрів та інших членів Уряду, приймає рішення про відставку Уряду або його членів; за згодою Ради Республіки призначає на посаду голову Конституційного суду, голову Верховного Суду, голову Вищого Господарського Суду з числа суддів цих судів; за згодою Ради Республіки призначає на посаду суддів Верховного Суду, суддів Вищого Господарського Суду, голову Центральної комісії з виборів та проведення республіканських референдумів, Генерального прокурора, голову та членів Правління Національного банку; призначає шість суддів Конституційного Суду, інших суддів Республіки Білорусь; звільняє з посади голови та суддів Конституційного суду, голови та суддів Верховного Суду, голови та суддів Вищого Господарського Суду, голови та членів Центральної комісії з виборів та проведення республіканських референдумів, Генерального прокурора, голови та членів Правління Національного банку з підстав, повідомленням Ради Республіки; призначає на посаду та звільняє з посади голову Комітету державного контролю; має право головувати на засіданнях Уряду Республіки Білорусь; призначає керівників республіканських органів державного управління та визначає їх статус; призначає представників президента у Парламенті та інших посадових осіб, посади яких визначені відповідно до законодавства, якщо інше не передбачено конституцією; веде переговори та підписує міжнародні договори, призначає та відкликає дипломатичних представників Республіки Білорусь у іноземних державах та при міжнародних організаціях; підписує закони; має право у порядку,

встановленому конституцією, повернути закон чи окремі його положення зі своїми запереченнями до Палати представників; має право скасовувати акти Уряду; безпосередньо або через створювані ним органи здійснює контроль за дотриманням законодавства місцевими органами управління та самоврядування; має право припиняти рішення місцевих Рад депутатів та скасовувати рішення місцевих виконавчих та розпорядчих органів у разі невідповідності їх законодавству; формує та очолює Раду безпеки Республіки Білорусь; призначає на посаду та звільняє з посади Державного секретаря Ради Безпеки; є Головнокомандувачем Збройних Сил Республіки Білорусь; призначає на посади та звільняє з посад найвище командування Збройних Сил; вводить на території Республіки Білорусь у разі військової загрози або нападу військовий стан, оголошує повну або часткову мобілізацію із внесенням у триденний термін прийнятого рішення на затвердження Ради Республіки; здійснює інші повноваження, покладені нею конституцією та законами [10][11].

Щодо соціо-економічних наслідків можна сказати наступне: протягом президентства О. Лукашенка відбулася «консервація» режиму, його зміцнення та певне звикання у широкій частці суспільства. Сальдо зовнішньої торгівлі — хронічно негативне, з 2007 року позитивного результату було досягнуто лише 2018 року — 22,9 млн доларів, за 2019 рік рахунок поточних операцій становив -1,26 млрд дол. Приріст ВВП у 2000—2008 роках становив від 4 до 11% щорічно, але надалі впав, за 10 років з 2009 по 2019, за даними Світового банку, ВВП зріс на 19,1 %. Середня річна інфляція за 2000—2013 роки — 31%, за даними Світового банку з дефлятора ВВП, інфляція у 2018 становила 12,1 %, у 2019 — 6,6 %. Валовий зовнішній борг до 1 січня 2020 року склав 40,7 млрд. доларів США або 64,4% ВВП, з них 17,1 млрд. дол. припало на зовнішній борг

державного сектора, у 2010 році ці показники становили 22,1 млрд. дол. 43,5% і 8,4 млрд дол.

Російський варіант супернапівпрезиденталізму, на мою думку, теж є і фактично тяжіє до автократизму. До переліку повноважень входять: вносить на затвердження до Держауми кандидатуру голови Уряду Російської Федерації, призначає затвердженого Державною думою голови Уряду, звільняє голову Уряду Російської Федерації з посади; здійснює загальне керівництво Урядом Російської Федерації, має право головувати на засіданнях; затверджує і вносить зміни на пропозицію голови Уряду Російської Федерації структуру федеральних органів виконавчої влади; приймає рішення про відставку Уряду Російської Федерації; представляє кандидатуру на посаду голови Центрального банку, а також ставить перед Державною думою питання про звільнення голови Центрального банку з посади; призначає на посаду після консультацій з Радою Федерації та звільняє з посади керівників федеральних органів виконавчої влади (включаючи федеральних міністрів); представляє кандидатури на посади голів, заступників голів та суддів Конституційного суду, Верховного суду; призначає та звільняє генпрокуроа після консультацій з Радою Федерації; формує та очолює Раду безпеки Російської Федерації, статус якої визначається федеральним законом; затверджує військову доктрину Російської Федерації; формує Адміністрацію президента; призначає та звільняє вище командування Збройних Сил Російської Федерації; призначає та відкликає дипломатичних представників Російської Федерації в іноземних державах та міжнародних організаціях; призначає референдум у порядку, встановленому федеральним конституційним законом; вносить законопроекти до Державної думи; вправі призупиняти дію актів органів виконавчої суб'єктів Російської Федерації; видає укази та розпорядження;

може скасовувати постанови та розпорядження Уряду Російської Федерації; здійснює керівництво зовнішньою політикою Російської Федерації; веде переговори та підписує міжнародні договори Російської Федерації; вводить воєнний стан [13][14][15].

З 1999-2008 роки зростання ВВП становило 93,8 %. У результаті 2008 року ВВП країни становив 107 % від рівня 1989 року. Зростання ВВП Росії за 2010-2011 роки склало 8,7%. За підсумками 2011 року, інвестиції в Росії досягли рекордного за попередні 20 років рівня 370 млрд доларів за рік. Таким чином, щодня в економіку Росії інвестувалося понад 1 мільярд доларів. Усього за 20 років, починаючи з 1991 року, в російську економіку було інвестовано понад 2,5 трлн доларів.

3.2. Наслідки функціонування суперпрезиденталізму в Таджикистані й Туркменістані

Таджикистан і Туркменістан є класичними випадками суперпрезиденталізму. Таджикистан є аграрно-індустріальною країною. Обсяг ВВП на 2015 рік становив 23,31 мільярда доларів США — 139-те місце у світі. Темпи економічного зростання, зафіксовані 2015 року, — близько 3%. Прибуткова частина державного бюджету за 2015 рік – 2,432 млрд дол., видаткова – 2,481 млрд дол., дефіцит бюджету – 0,6 % від ВВП.

Туркменістан теж аграрно-індустріальна країна із залежами природних надр (газ, нафта), які в основному експортуються в Європу в обхід Росії. ВВП Туркменії в 2009 році становив 16,24 млрд. доларів, а в 2018 — 37, 7.

Президент Таджикистану володіє такими повноваженнями: визначає внутрішню та зовнішню політику; утворює та скасовує міністерства та державні комітети; призначає/звільняє прем'єр-міністра та інших членів уряду; скасовує або зупиняє дію актів органів виконавчої влади у разі їхньої суперечності Конституції та законам; призначає та звільняє голову та заступників Національного банку Таджикистану, та подає укази про це на затвердження до Палати представників, якій безпосередньо підзвітний Нацбанк; подає кандидатури голови, заступників та суддів Конституційного суду, Верховного суду; призначає та звільняє Генерального прокурора (за згоди парламенту); створює Раду безпеки та особисто керує нею; призначає референдум, вибори обох палат Вищих зборів, до місцевих представницьких органів; підписує закони; розпоряджається резервним фондом; призначає/звільняє глав дипломатичних представництв Республіки Таджикистан в інших державах та міжнар. Організаціях; є Верховним головнокомандувачем, призначає та звільняє командувачів військ Збройних сил; оголошує військовий стан; надає вищі військові звання, дипломатичні ранги, спеціальні чини та звання; виконує інші повноваження, передбачені Конституцією та законами Республіки Таджикистан [17].

Президент Туркменії згідно з 53 статтею Конституції має наступні повноваження: визначає зовнішню та внутрішню політику; призначає/відкликає послів та інших дипломатичних представників в інших державах чи міжнар. організаціях; є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил, призначає вище командування Збройних Сил; формує та очолює Державну раду безпеки Туркменії; затверджує програми та основні напрями політичного, економічного та соціального розвитку країни; подає на розгляд та затвердження Меджлісу Державний бюджет та звіт про його виконання; підписує закони; має

право не пізніше ніж у двотижневий термін, використовуючи право відкладного вето, повернути закон зі своїми запереченнями до Меджлісу для повторного обговорення та голосування; утворює ЦВК; призначає дати проведення референдумів, має право достроково скликати сесію Меджлісу; за згодою Меджлісу призначає та звільняє з посади голову Верховного суду, Генпрокурора, міністра внутрішніх справ, міністра юстиції [18].

Висновки

Підсумовуючи, можна стверджувати, що поняття «суперпрезиденталізм» не є уніфікованим, з приводу чого у політологічній думці регулярно виникають дискусії. Приміром, у формально напівпрезидентських республіках (Азербайджані, Білорусь, Росія), де конституційно обмежено участь парламенту у формуванні уряду, передбачено посаду сильного президента. Проте є чітко прописана участь парламенту у формуванні вотуму довіри уряду, кандидатуру прем'єр-міністра якого пропонує президент. Тим не менш, у випадку, коли тричі підряд кандидатуру глави уряду, не затверджено у парламенті, президент наділений повноваженням розпустити парламент та самостійно сформувати урядовий кабінет. Відтак, це дає підстави вважати, що наявні напівпрезидентські системи можуть тяжіти до президентських. Котроверсійні погляди на класифікацію республіканізму помічаємо у Білорусі, Росії. Як класифікувати республіканську систему, де до повноважень парламенту входить можливість висунення вотуму недовіри урядові, який, однак, вважається чинним тільки тоді, коли його підтримує президент? Такі феномени призводять до трактування систем, у яких прописаний конституційний напівпрезиденталізм, як президентських. Тим не менш, згідно із поставленим завданням, у роботі чітко сформульована різниця між супер- та супернапівпрезиденталізмом. Описано особливості становлення таких систем у зазначених країнах, проведений аналіз і порівняння повноважень президентів. Крім того, означені, проаналізовані та порівняні соціо-економічні наслідки функціонування супер- /супернапівпрезидентських моделей. Загалом робота відповідає заданій темі, та виконує поставлені питання.

Список використаних джерел

1. Литвин В., Особливості та наслідки поділу і дуалізму виконавчої влади в рамках різних видів напівпрезиденталізму. Наукова стаття. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
2. Науковий журнал. Вісник Дніпропетровського Університету. Серія: Філософія, Соціологія, Політологія. №3, 2017. ISSN 2312 2714., С. — 92-99
3. Литвин В., Наукова стаття. Республіканізм із посадою суперпрезидента: до з'ясування суті суперпрезиденталізму та диференціації президентських і напівпрезидентських систем правління з суперпрезидентами.
4. Стрижова А. Наукова стаття. Інститут президентства на пострадянському просторі. УДК 35.075.31:32 [Електронний ресурс] Режим доступу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
5. Борисов Микола. Президентство на пострадянському просторі: процеси генезису і трансформацій / Микола Борисов., 2018. С — 341-346, 386
6. Гортат Р. Система влади в Білорусі після референдуму 1996 року / Радзислава Гортат
7. Шипунов Г. Авторитарний режим у Білорусі: історія становлення / Геннадій Шипунов. // ГРАНІ. – 2014.
8. Стаття з відкритих джерел. [Електронний ресурс] Режим доступу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**

9. Осадчук І. Наукова стаття. Політична культура суспільства як чинник президенціалізації напівпрезидентських систем правління у Білорусі (1996-2013) та Казахстані (1995-2013). [Електронний ресурс] Режим доступу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
10. Конституція Республіки Білорусь [Електронний ресурс] Режим доступу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
11. Стаття із відкритих джерел. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-59803670>
12. Кондрашев А. Наукова стаття. Суперпрезидентська республіка в Росії: міф чи реальність? 2016.
13. Natasha Williams. The Politics of a Super-Presidential State: The Use of Information and Communication Technology for Electoral Manipulation in Putin's Russia. 2019
14. Стаття з відкритих джерел. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.bbc.com/russian/russia/2015/06/150626_primakov_obituary
15. Конституція Російської Федерації. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.constituteproject.org/constitution/Russia_2014.pdf
16. Конституція Азербайджану [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.constituteproject.org/constitution/Azerbaijan_2016.pdf
17. Конституція Таджикистану [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.constituteproject.org/constitution/Tajikistan_2003.pdf
- 18 . Конституція Туркменістану [Електронний ресурс] Режим доступу: https://constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2016.pdf

Література

1. Литвин В.С. Дисертація. Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://tinyurl.com/3x4zmr23>
2. Осадчук І.Ю. Навчальний посібник. Політичні інститути пострадянських країн: порівняльний аналіз // ЛНУ ім. Івана Франка, Львів, 2016 [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://tinyurl.com/2eht8yrs>
3. Treisman D. Book. The New Autocracy. Information, Politics, and Policy in Putin's Russia // Brookings Institution Press, February 6, 2018